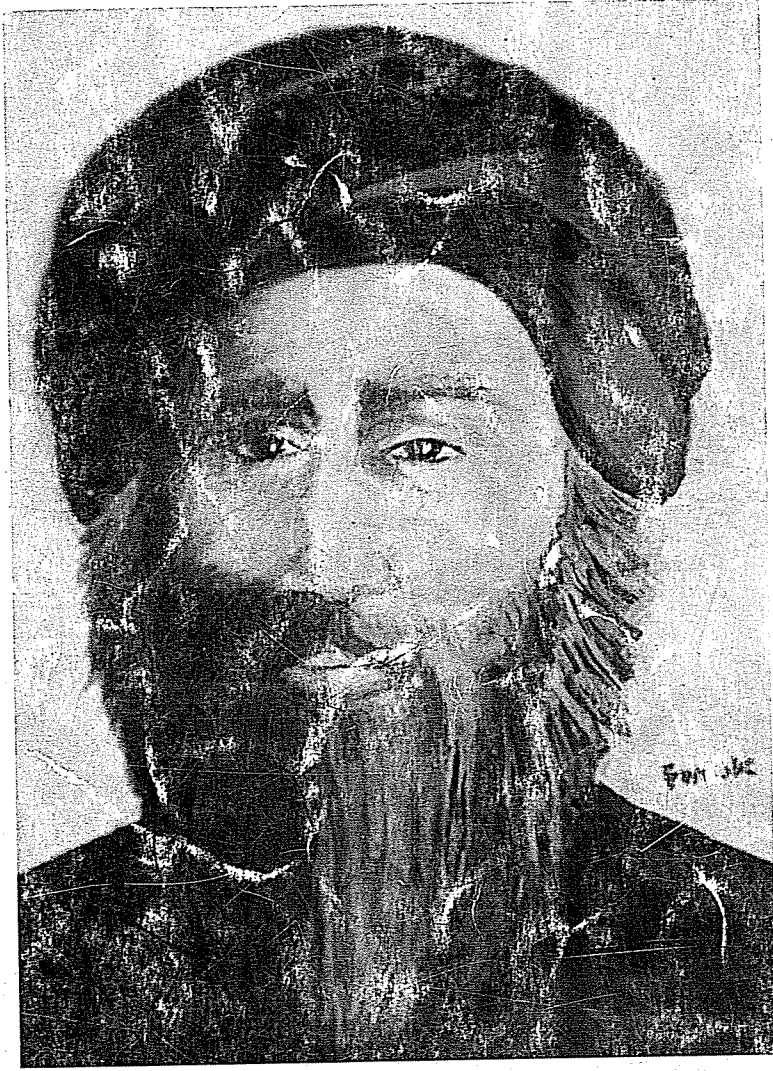

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO: 17

İslâm Âlemi gözüyle İbni Rüşd'ün resmi.

İBİNİ RÜŞD

14 MART 1994

KAYSERİ

İBİNİ RÜŞD

181.2
İBN.R
033135

İBN RÜŞD ZAMANINA KADAR ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ

Prof.Dr.Selâhaddin POLAT *

Bu tebliğimizde Hadis ilminin Endülüsteki ilk temsilcileri ve onlardan itibaren İbn Rüşd'ün (594/1198) yaşadığı çağ olan 6/12.Yüzyıl sonlarına kadarki hadis ilminin seyrini takip etmeye ve bir genel panoroma çizmeye çalışacağız. Bu arada Hadis ilminin doğduğu ve geliştiği doğu İslam dünyası ile münâsebet ve mukâyeseler yapılmaya, dolayısıyla Endülüs'ün Hadis ilmine katkılarının seviyesini tesbite yönelik değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Hız.Osman'ın Bizans'ı kısıpca almak için bir yandan Suriye valisini kara ve denizden Anadolu üzerine gönderirken Afrika valisini de Hicri 27 de Endülüs'e göndermiş, ilk müslümanlar İspanya'ya o zaman çıkmıştır (2).

Târik b.Ziyad'ın, Cebel-i Târik Boğazını geçmesiyle (92 / 711) Endülüs'e ayak basan müslüman fâtiplerin bu ülkedeki fetihleri çok kısa sürede gelişti. Peşinden Musa b.Nusayr iki yıl kadar süren bir fütihat hareketinden sonra oğlu Abdül'aziz'i İşbiliye'de Vali bırakarak Afrikaya döndü (95 / 714).

Bu andan itibaren Endülüs'te Emevi Devletine bağlı Valiler dönemi başladı. Bu valiler kuzeye düzenledikleri değişik seferlerle İberik Yarımadasının tamamını elde ettiler. Emevi Devletine bağlı Valiler dönemi 45 yıl devam etti.

132 / 750 de merkezdeki son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in, Abbâsi ihtilali sonucu öldürülerek Emevi Devletinin yıkılması ve Abbasi Devletinin kurulması üzerine Emevi Halifesi Hişâm'ın torunu Abdurrahman b.Muâviye b.Hişam, Şam'dan kaçarak Endülüse geldi. Endülüs'te hakimiyeti sağlamaya uğraşan son vali Yusuf el-Ahrî'yi mağlub ederek 140 / 758 yılında aralarında yapılan bir antlaşma ile hakimiyeti ele geçirdi ve Kurtuba halkından

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

biat alarak bağımsız Endülüs Emevi Devletini kurdu.

Bu devletin hükümranlığı 422 / 1031 yılına kadar üç asra yakın sürdü. 5 / 11.Y.Y. başından 9 / 15.Y.Y. ortalarına kadar Endülüs dört asır daha Tavâifu'l-mulûk denilen küçük şehir devletçiklerin idaresinde kaldı. Bu dönemin sonunda Hristiyan güçlerin Endülüs'te uyguladıkları işgal, katliam ve halkı göçe zorlamaları sonucu Endülüs'te müslüman varlığının kökü kazındı. Bu yıllarda Afrikalı müslüman denizciler Endülüslü müslümanların katliamdan kaçabilenlerini gemilerle müslüman ülkelere taşıdılar. Aynı yıllarda başka din mensuplarını yok etme harekâtını sürdüren hristiyanların baskısıyla Endülüs'ten sürülen Yahudileri de Osmanlı Devleti göçmen ve mülteci olarak kabul etti. Sayıları bugün için belli olmayan, Endülüs'ten kaçamayan ve ölümden de kurtulabilen müslümanlar hristiyanlaşarak asimile oldular.

İşte meşhur İslâm alimi ve filozofu İbn Rüşd, Tavâifu'l-mulûk döneminin ortalarında yaşadı.

ENDÜLÜS'E HADİS İLMİNİN GİRİŞİ

Her tarihi olayda olduğu gibi sosyo-kültürel tarihin siyasi tarihle çok sıkı bir irtibatı vardır. Nitekim Endülüs medeniyeti Endülüs'ün istikrarlı bir müslüman hakimiyetine girdiği, siyasi birliğin sağlandığı Endülüs Emevi Devleti döneminde teşekkül ettiği ve zirveye ulaştığı gibi Hadis ilmi de aynı dönemde Endülüs'te varlık kazanabilmiştir.

Doğuda hadislerin resmi tedvininin başladığı H.II.Y.Y. Başı Endülüs fethinin başlangıç dönemine tekabül eder. Doğuda ilk Hadis kitaplarının ortaya çıktığı H.II. asrın ortalarında Endülüs Emevi devleti kurulmuş, siyasi birlik ve istikrar sağlanmıştı. İşte doğuda tedvinin olgunluk dönemi sayılan H.II.Y.Y.ortalarından itibaren Hadis ilminin ilk öncülerinin Endülüs'e bu ilmi taşıdıklarını müşahede etmekteyiz. Daha önceki istikrarsız ilk fütûhat döneminde köklü bir ilmi faaliyet mümkün olmayacağına göre, ilme zemin olacak

ortam ortaya çıkar çıkmaz islam dünyasının ilim, fikir ve sanat öncüleri, Endülüs'teki fethin manevi boyutuna vakit kaybetmeden başlamışlardır.

Endülüs fatihleri arasında Tâbiûn'dan şahsiyetlerin bulunduğu bilinmektedir. Bunların Endülüs'te Hadis öğretimini verip vermediklerine dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Böyle bir öğretimi vermişlerse bile bunların Endülüs'lü öğrencilerinin kimler olduğu bilinmiyor. Muahhar kaynaklar biraz sonra ismi zikredilecek olan Muaviye b. Sâlih'in Tâbiû olduğunu kaydederler (3).

Hadis ilminin Endülüs'e girişini inceleyen Isabel Fierro, Hadisi Endülüs'e taşıyan ilkler arasında şu şahısları zikreder ve bunların ilk olup olmadıklarını tartışır (4). O'nun tesbitleri özetle şöyledir :

1-Muaviye b.Sâlih el-Hadramî el-Hımsî el-Endülüsî (ö.158 / 774): Aslen Suriye'lidir. 125 / 742 de Endülüs'e geldi. Endülüs Emevi Devletinin ilk Hükümdarı Abdurrahman b. Muaviye (I.Abdurrahman) (Halifeliği 138-172 / 756-788) tarafından kadılığa tayin edilmiştir.

Muaviye b. Sâlih doğuda da meşhur olan ve Buhâri hariç, Kütüb-i Sitte'nin isnadlarında ismi geçen bir muhaddistir. Abdullah b. Vehb (197 / 912), Abdurrahman b. Mehdî (198 / 813), Ebû Sâlih (223 / 838), Esed b. Mûsa (212 / 821), Leys b. Sa'd (175 / 791), Vakıdî (207 / 823), Süfyan es-Sevrî (161 / 778), Süfyan b. Uyeyne (198 / 813), Yahya b. Saîd el-Kattan (198 / 813) gibi meşhur muhaddislerin hocasıdır. Fakat ne yazık ki, doğuda hadislerinin peşinde koşulan bu meşhur üstadın Endülüs'te kıymeti bilinmemiş, onun Endülüste olduğu dönemlerde Endülüslülerin gerekli ilgi ve ilmi alt yapıya sahip olmadıklarından dolayı rivayetlerinin Endülüs'te tedvini veya Endülüs kökenli hadiscilerin isnadlarında bu muhaddisin ismi yer almamıştır. Muâviye'nin Endülüs'teki şöhreti doğulu alim ve seyyahların Endülüs'e gelip onun doğudaki şöhretini anlatıp hadislerini araştırmaları üzerine 3 / 9. asırda yaygınlaşmıştır. Endülüs'ün H.II.asrın ilk yarısındaki hadise karşı ilgisizli-

ğindendir ki; Muâviye, Endülüs menşe'li biyografi kitaplarında kaldı ve fakih olarak tanıtılmıştır.

2- Sa'saa b. Sellâm ed-Dımişkî (ö.H.II.asrın sonu) : Suriye asıllıdır. İlk Endülüs Emevi hükümdarının müftülerindendir. Mısırlı Hadisci İbn Yunus (ö.347 / 959), Sa'saa'nın, Hadisi Endülüse sokan ilk kişi olduğunu söyler. Fakat bu mâlûmata Endülüs'ten veya doğudan kaynak göstermez. Ayrıca evâile dair kitaplar da aynı hususu ifade ederler. Ayrıca Sa'saa'nın Evzaî'nin mezhebini Endülüs'e götüren ilk kişi olduğu da belirtilir. Fakat bu iddiaların gerçekliğini tesbit için Endülüs asıllı râvilerin rivayetlerinin senedleri incelendiğinde Sa'saa'nın ismine rastlanmaz. Ayrıca doğuda yazılmış rical kitaplarında Sa'saa'nın isminin bulunmayışı onun Endülüs dışında tanınmadığını gösteriyor.

Fierro bu tesbitlerden sonra Muaviye ve Sa'saa'nın Hadisi Endülüs'e sokan ilk kişilerden olduğu şeklindeki mâlûmatın dayanaksız ve hayali olduğunu belirtir. Bu iki zatın Endülüs rivâyetlerinin senedlerinde isimlerinin geçmeyişini onların döneminde hadise karşı ilginin azlığına bağlayan görüşün yakıştırma olduğunu, H.III.asırda Muaviye'nin şöhretini doğululardan öğrenen Endülüslülerin ona böyle bir paye atfetmiş olmalarının muhtemel olduğunu kaydeder (5).

Biz Fierro'nun, bu iki zâtın Endülüs'te hadisin öncüleri olduklarına dair bilgileri, bahsedilen gerekçelerle reddetmesini aşırı cüretkar buluyoruz. O dönemde henüz siyasi istikrara tam kavuşmamış, sürekli düşman tehdidi altında ve İslam dünyasının çok uzağında bir bölgede hadise ilginin azlığını ve altyapının yetersizliğini kabul etmek daha makuldür. Çünkü Muaviye'nin yaşadığı yıllar Endülüs Emevi Devletinin ilk kuruluş yıllarıdır. Kaldı ki, bu iki zatın Endülüs'teki rivayetlerini tedvin eden öğrencileri olmamıştır ki isnadlarda ismi bize kadar ulaşsın. Ricâl kitaplarının müelliflerine ulaşan bilgilere göre

Endülüs'te derlenen ilk Hadis kitapları, H.III.asrın ortalarına rastlar. Bâki b. Mahled (ö.276 / 889) gibi Endülüslü ilk Hadis musannifleri eserlerini doğuya yaptıkları seyahatlardaki üstadlarının otoritesine dayandırmayı tercih etmiş olsalar gerektir. Çünkü o dönemlerde Hadisin kaynağı doğu idi ve Endülüslü musanniflerin Endülüsteeki rivayetlere fazla itibar etmemiş olmalarını düşünmek daha makul görünmektedir.

3-Ebû Abdillâh Ziyâd b.Abdurrahmân b.Ziyâd (Veya Zühey-r) el-Lahmî (Şebtûn diye meşhurdur.) (ö.IIYY.son.İ.Ferâdî 204 diyor.)

İbnu'l-Feradi'nin naklettiğine göre Endülüs'lüler içinde İmam Malik'in Muvatta'ını rivayet eden ilk kişidir (6). Şu halde İmam Malik'in Muvatta'ını Endülüs'e tanıtan ilk muhaddis bu zattır. Endülüs'ün ilk ilim ve Hadis öncülerinden Yahya b. Yahya b. Kesîr (ö.234 / 848) İmam Malik'in yanına Muvatta'ı dinlemek için gitmeden önce Endülüs'te Ziyad'dan dinlemiştir.Ziyad'ın İtikaf kitabındaki bazı bablardaki sema hakkındaki tereddütleri (şek) dışında O'nun rivayetinin Muvatta'ın orjinali ile aynı olduğunu tesbit etmiştir (7).

Fierro, Ziyad'ın ve Yahya b. Yahya'nın Endülüs'teki ilk Muvatta râvileri olduğuna itiraz etmemekte, fakat bu sefer de Muvatta'nın Hadis literatürünü temsil özelliğini haiz bir kitap olmadığını, ayrıca Muvatta'ın H.III.asrın başında Endülüs'e yerleşen ve hakim mezhep olan Maliki mezhebinin kaynağı olma gibi bir vasfı olmadığını belirtmektedir (8). H.II.asrın sonunda Hadis'in Endülüs'e girişini kabul etmek istemeyen Fierro, Ziyad'ın Muvatta'yı Endülüs'e götürüşünü ve onun meşhur Muvatta ravilerinden oluşunu inkar edemeyince bu sefer hedef saptırıp Muvatta'ın oradaki Malikiliğin kaynağı olup olamayacağı tartışmasıyla dikkatleri başka alana kaydırmaktadır.

4- el-Gazi b.Kays (ö.199 / 815) Kurtubalıdır. Abdurrahman b. Muaviye'nin Hükümranlılığının ilk yıllarında doğuya ilim tahsiline gitti. İmam Malik'ten Muvatta'ı dinledi. İbn Ebi Zi'b,Abdurrahman b.Cüreyc ve Evzaî gi-

bi alimlere öğrenci oldu. Medine'li kıraat âlimi Nâfi'den kıraat öğrendi (9).

İbnu'l-Ka'tiye onun, Muvatta'yı Endülüs'e götüren ilklerden olduğunu kaydeder (10).

Bu dört şahsın biyografisi hakkında bilgiler bize, doğudan gelen veya doğuda tahsilini ikmal eden muhaddislerce H.II.YY. ikinci yarısında Hadis ilminin Endülüs'e taşındığını göstermektedir.

Hadis ilminin aynı dönemde, yani H.II.Y.Y.ın 2. yarısında Doğudaki durumu ile Endülüs'teki durumunu mukayese edersek şu müşâhedelere ulaşırız : Endülüs'lü muhaddisler sözlü aktarım düzeyinde Doğunun birikimini aynen Endülüs'e aktarmaktadırlar. Yani rivayet geleneğinde zaman bakımından bir gecikme yoktur. Mesela Doğudaki Tedvin döneminin en önemli kitaplarından biri olan Muḩvatta'nın Endülüs Muhaddislerince bizzat müellifinden alınması dikkate şayandır. Hadislerin kitap halinde tedvini yönünden meseleyi ele alırsak Endülüs doğuyu aşağı yukarı bir asır geriden takip etmektedir. Çünkü Tedvin faaliyeti doğuda H.II. asrın başında resmen başlamış, asrın ortalarına doğru hadis derlemeleri ortaya çıkmıştır. Endülüs'te ise ilk hadis derlemeleri Doğudaki Tasnif çağına tekabül eden III. asrın ortalarında görülür. Tedvinin Hadisin aslı vatanında olması kadar normal bir şey olamaz. Kitâbî tasnifinin doğudan bir asır sonra başlaması normal bir gecikme sayılmalıdır. Doğunun Hadis ilmindeki tartışılmaz otoritesinin altında Endülüs'teki gelişmeyi yüce bir çınar ağacının altında hayatiyetini sürdüren bir fidan gibi, yahut da hocasının sağlığında kendini isbata fırsat bulamamış başarılı bir öğrenci gibi mütalâ edebiliriz.

HADİS İLMİNİN H.III.- VI.ASIR

ARASINDAKİ DURUMU (İbn Rüşd Dönemine Kadar)

Üçüncü asrın başlarında kitap derlemiş olmamalarına rağmen hadis ve diğer ilimleri Endülüs'e taşımış önemli şahsiyetler mevcuttur. Bunlardan en meşhuru;

1- **Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî** (ö.234 / 848) dir. Dedesi Kesir aslen Berberîdir. Endülüs'e yerleşmiştir. Yahya Kurtubalıdır. Muvatta'ı önce Ziyâd b. Abdurrahmandan okumuş sonra ilim tahsili için 28 yaşında doğuya gitmiş ve bizzat İmam Malik'ten Muvatta'ı dinlemiştir. Mekke'de Süfyân b. Uyeyne, Mısır'da Leys b. Sa'd gibi birtakım meşhur alimlere öğrenci olmuş ve geniş bir ilmi müktesebât ile Endülüs'e dönmüştür. İkinci defa İmam Malik'ten ders almak için doğuya gitmiş fakat onu hasta bulmuş. Yanında vefatına kadar kalıp dönmüştür.

Yahya Endülüs'ün imamı ve herkesin ilmine itibar ettiği bir âlimdi (11).

2- **Ebû Abdirrahman Bakî b. Mahled b. Yezid el-Kurtubî** (ö. 276 / 889)

Endülüs'te Hadis kitabı te'lif eden ilk kişi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla Bakî b. Mahled'dir. Mekke, Medine, Mısır, Şam ve Bağdad'a ilim tahsili için gitmiş, 284 hocadan ilim nakletmiştir. Endülüs'e dönünce, Endülüs'ü ilimle doldurdu denmektedir. Endülüs'te vefat etmiştir.

Hem müsned hem de musannef ismiyle anılan bir kitabı mevcuttur. Çünkü bu kitabı her iki tür Hadis kitabının özelliğini birleştirmiştir. Önce ale'ricial her bir sahabinin rivayetini kendi içinde ale'l-ebvâb derlemiştir. Bazıları bunu iki ayrı kitap zannetmişlerdir. Bu eserinde 1300 sahabinin rivayetleri, ayrıca Tabiûn rivayet ve fetvaları toplanmıştır. İbn Hazm bu eserin İbn Ebi Şeybe, Abdurrezzak ve Sâid b. Mansur'un Musanneflerinden daha geniş olduğunu söyler ve emsalsiz bir kitap olduğunu belirtir. Ayrıca bir de Kur'ân

tefsiri vardır. Fakat bu tefsir bize ulaşmamıştır (12).

3- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa'lebe el-Huşşenî (ö.286 / 899)

Sahabeden Ebu Sa'lebe el-Huşşenî'nin torunudur. Kurtubalıdır. H.240 dan önce ilmi seyahate çıktı. Basra, Bağdat ve Mekke'de pek çok kişiden ilim aldı. Hadiste sika idi. Mekke'de Muhammed b. Yahya'dan, Süfyan b. Uyeyne'nin Musannefini dinledi ve bu kitabı Endülüs'e nakletti (13).

H.III. asırdaki bu Hadis öncülerinden sonra, sadece Hadise dair eser yazdığı bilinen Endülüs'lü muhaddislerin kronolojik olarak bir listesini vereceğiz. Eser vermeyen Endülüs muhaddislerinin sayısı çok fazla olduğundan sadece eser verenlerle yetineceğiz. Eserlerden de sadece Hadisle ilgili olanlar zikredilecektir.

4-Ebû Abdillâh Muhammed b.Veddâh el-Kurtubî (ö.287/ 900)

Muhaddis, Fakih. Doğuya ilmî seyahat yaptı. Yahya b.Main gibi pek çok meşhur muhaddise öğrencilik yaptı. Endülüs'e dönüp uzun süre Hadis öğretti. Eserleri: " el-Kıtâvn fi'l-Hadis " " Kitab fihi mâ câe mine'l-Hadis fi'n-nazar ile'llah " " el-Bida've'n-Nehy anha " (14).

5- Ebu'l-Kasım Sâbit b. Hazm b. Abdurrahman el-Avfî es-Serkustî (313 / 925) (15).

6- Yukarıdaki muhaddisin oğlu Kasım b. Sâbit es-Serkustî (302 / 914) (16).

Bu iki, âlim baba oğul doğuda ilim tahsil etmişler, Endülüs'e çok geniş bir ilmi miras bırakmışlardır. Kâsım b. Sâbit " ed-Delâil fi şerhi mâ ağfelehü Ebû Ubeyd ve'bnü Kuteybe min ğaribi'l-Hadis " isimli bir esere başlamış, fakat ömrü vefa etmemiş, babasından önce vefat etmiştir. Bu eseri babası tamamlamıştır. Kasım, zâhid bir zattı. Serkusta kadılığı teklif edilmiş, kabul etmemiştir. Bir çok alim batıda ve doğuda bunun benzeri bir eser yazılmadığını

söylerler (17).

7- Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen el-Kurtubî (330 / 941)

İbn Eymen diye meşhurdur, Kurtubalıdır. Endülüs'lü alimlerden ders aldıktan sonra H.270 de Kasım b. Esbağ, İbn Abdî'l-A'lâ ile birlikte tahsil için doğuya gitmişler, Mekke, Mısır, Bağdad gibi ilim merkezlerinde pek çok alimden ders almışlardır. Ömrünün sonlarında gözlerini kaybetti. Fakih ve sika bir muhaddisti.

" Sünen " isminde, tertibi Ebu Davud'un Sünen'ine benzer bir Hadis kitabı te'lif etmiştir (18).

8- Ebu Muhammed Kasım b. Esbağ b. Muhammed b. Yusuf el-Beyyânî el-Kurtubî (340 / 951)

Muhaddis, rical âlimi. Eserleri: " Kitâbu'l-Müntekâ " " el-Müctebâ fi ehadisi'l-Mustafa " " Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuhu " " Kitâbu Ğaraib-i Malik mimma leyse fi'l-Muvatta " " el-Muharrece ale's-Sahihayn " (19).

9-Ebu'l-Kasım Halef b.Sehl b.Muhammed el-Ezdî el-Kurtubî (393 / 1003)

" İbnu'd-Debbağ diye meşhurdur. Kurtuba, Mısır, Şam, Mekke ve Remle'de Hadis tahsil etmiş, Mekke'de vefat etmiştir. İbn Abdilberr'in hocasıdır. İbn Abdilberr hocalarından hiçbirini Halef b. Kasım'a üstün tutmazdı. " Hadis-u Malik " " Hadis-u Şu'be " "Kitabu'z-zühd " isimli eserleri vardır (20).

10- Ebu Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. İsa el-Kurtubî el-Mâlikî (402 / 1012)

Endülüs, Mısır ve Bağdat'ta pek çok meşhur âlimden icazet aldı. Eşi görülmemiş kitaplar cemetti. Kitaplarının 40 bin dinara satıldığı söylenir. Eserleri " Fedailu's-Sahabe (110 cüz) " Delâilu'r-Risale " " Esbâbü'n-Nüzûl (100 cüz) " " Marifetu't-Tabiin (150 cüz) " "en-Nasih ve'l-Mensuh (30 cüz) "

el-İhve (40 cüz) " Kitâbu'l-Kasas (3 cilt) " (21).

11- Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Ezdi el-Kurtubî (403 / 1012)

İbnu'l-Feradî diye meşhurdur. Endülüs alimlerinin biyografisine dair " Tarihu'l-Ulemâ ve'r-Ruvât li'l-İlim bi'l-Endülüs " isimli eseri meşhurdur (22).

Hadis ve ricalle dair eserleri : Mecmeu'l-âdâb fi mu'cemi'l-esmâ ve'l-el-kâb, Riyâzu'n-Nufûsîn-Nakıyye fi ulemâ ve meşâyih-i İfrikıyye, el-Mu'telif ve'l-Muhtelif, Müştebihu'n-Nisbe (23).

12- Ebû Abdillah Muhammed b. Yahya b. Ahmed et-Teymî el-Endülüsî el-Mâlikî (410 / 1019)

(İbnu'l-Hazzâ) diye meşhurdur. Muhaddis, fakih, edebiyatçı. Hac etti ve bu esnada ilim tahsil etti. İşbiliye ve Serkusta kadılığı yaptı. Eserleri : el-İstinbât li meâni's-sünen ve'l-ahkâm, et-Ta'rif bi ricâli'l-Muvatta (24).

13- Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b.Saîd b.Hazm el-Fârisî el-Yezidî el-Kurtubî (İBN HAZM) (456 / 1064)

Müctehid, muhaddis, fakih, Faris asıllıdır. Kurtuba'da doğdu. Kitap ve sünnetin zahirinden hüküm çıkarırdı. Pek çok alimi tenkid ettiğinden dolayı alimlerin nefretini kazandı. İdarecileri ve halkı ona karşı kıskırttılar. Kurtuba'dan kovdular. Leble denilen yere gitti ve orada vefat etti. Önce Şâfiî idi, sonra Zâhiri oldu ve kıyasa karşı çıktı. Kendi fikhını ve delillerini ihtiva eden Muhallâ isimli eseri meşhurdur. Bu kitap yine kendi yazdığı el-Mücellâ'nın şerhidir.

Diğer eserleri :

" el-İsâl ilâ fehmi kitâbi'l-hısâl el-câmia li cümel-i Şerâi'l-İslâm ve'l-Halâl ve'l-Haram ve's-Sünne ve'l-İcmâ " Bu eser fikhü'l-Hadise dairdir Sahabe ve sonrakilerin görüşlerini ve delillerini derlemiştir. Çok büyük ve kıymetli bir kitaptır. " el-Ahkâm fi usûli'l-Ahkâm " (Usul-i Fıkha dairdir.).

Şerhu'l-Hadisi'l-Muvatta " " Kitabu'l-Câmi fi sahihi'l-Hadis bi'htisârî'l-esânîd " " es-Siretu'n-Nebeviyye " (25).

14-Ebû Ömer Yusuf b.Abdillah b.Muhammed b.Abdilberr en Nemerî el-Kurtubî (İBN ABDİLBERR) diye meşhurdur.(463 / 979)

Muhaddis, fakih, kurrâ, tarihci. Kurtubada doğdu. Halef b.Kasım, Saîd b. Nasr, Abdulvaris b. Süfyan gibi meşhur hocalardan ders aldı. Endülüs'ün batısında ilim tahsili için dolaştı. Danya, Belensiye ve Şatıbe şehirlerinde oturdu. Bir süre Uşbune'de kadılık yaptı. Şatıbe'de vefat etti. Bâcî " Endülüs'te Hadis ilminde onun benzeri yok " der.

Eserleri :

- 1- el-İstiâb fî Marifeti'l-Ashâb (Matbûdur.)
- 2- Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlihi (Matbû)
- 3- Tecrîdu't-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-esânîd (Bu eserde Muvatta ravilerinin alfabetik olarak biyografilerini yazmış, herbirinin hadislerinin senedlerinin tahrirlerini yapmıştır. Eşi bulunmaz bir eserdir.)
- 4- Kitâbu Vasli mâ fi'l-Muvatta minel Mürsel ve'l-Munkatî' ve'l Mu'dal (Bu eserde Muvattadaki 61 (Belağ) ın 4 ü haric muttasıl isnadlarını verir.)
- 5- el-Kasd ve'l-Emem fi't-Ta'rif bi aslı ensâbi'l-Arab ve'l-Acem.
- 6- Kitâbu't-Tekassî li hadisi'l-Muvatta.
- 7- Kitâbu'l-İnbâh an Kabâili'r-Ruvât.
- 8- Kitâbu'l-Künâ.
- 9- el-İstiğnâ fî ma'rifetü'l-Künâ
- 10- Kitâbu'ş-Şevâhid fî isbât-ı Haberi'l-Vâhid.
- 11- ed-Dürer fî ihtisârî'l-Meğâzî ve's-Siyer.
- 12- el-İstizkâr fî şerh-i Mezheb-i Ulemâil-Emsâr mimmâ Ressemehü Mâlik fî Muvattaihî mine'r-Re'yi ve'l-Asâr (26).

15-Ebû'l-Velîd Süleyman b.Halef b. Sa'd el-Bâcî el-Kurtubî el-Mâlikî (ö.474 / 1081)

Fakih, muhaddis, müfessir, edebiyatçı. Endülüs'ün Batalyus şehrinde doğdu. Babasıyla birlikte İşbiliye yakınındaki " Bâce " ye yerleşti. H.426 da ilim tahsili için Doğuya gitti. Mekke, Bağdat, Musul, Şam'da kaldı. Bir çok Endülüs şehrinde kadılık yaptı. 13 yıl sonra geniş bir ilmi kariyerle Endülüs'e döndü.

1- Kitâbu'l-Meânî fî şerhi'l-Muvatta (20 cild)

2- İhtilâfü'l-Muvatta

3- Kitâb fi'l-Cerh ve't-Ta'dil

Fıkha dair bir çok eseri vardır. Usul-u Fıkha dair İhkâm adlı eseri ve tamamlanmamış bir tefsiri vardır (27).

16- Ebû Abdillah Muhammed b. Fütûh b. Abdillah el-Ezdî el-Meyurkî el-Kurtubî (el-HUMEYDÎ) ez-Zâhirî (ö.488 / 1095)

Muhaddis, tarihçi, usülcü, edebiyatçı. Endülüs, Mısır, Şam ve Irak'ta tahsilini tamamladı. Bağdad'a yerleşti ve orada vefat etti. En ileri gelen öğrencisi İbn Hazm'dır.

1- Cezvetu'l-Muktebes fî Ahbâr-i Ulemâi'l-Endülüs.

2- Kitâbu'l-cem' beyne's-Sahihayn.

3- Cümel'u Târihu'l-İslâm.

4- Teshîlu's-Sebîl ilâ ilmi't-Teressül.

5- ez-Zehebu'l-Mesbûk fî va'zi'l-Mülûk.

6- Muhâtabatu'l-Esdikâ fi'l-Mükâtebât ve'l-Likâ (28).

17- Ebu Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Ceyyanî el-Endelûsî (498/1104).

Muhaddis. Ceyyân, Endülüste büyük bir şehirdir. Endülüs dışına çıkmadı. İbn Abdilberr, İbn Attâb, Ebû Amr el-Hazzâ, Bâcî gibi meşhur hocalardan ders aldı.

Eserleri :

1- Takyâdu'l-Muhmel ve Temyîzu'l-Müşkil (Sahîhayn ricalinden isimlerinin yazılışı aynı olup okunuşu farklı olan ravilerin biyografilerine dairdir).

2- Kitâbı Esmâ-i Ricâl-i Sünen-i Ebî Dâvud. (29)

18- Ebû Ali el-Huseyn b. Muhammed b. Fire es-Sadeî es-Serkustî el-Endelûsî (İBN SEKRE diye meşhurdur.) (ö. 514 / 1120)

Endülüs'te Bâcî, Ebu'l-Abbas b. Delhas, Muhammed b. Sa'din gibi hocalardan ders aldıktan sonra 481 yılında hacca gitti. Mekke, Basra, Bağdat, Vâsıtî Enbar, Dimaşk gibi şehirlerde ilmini ikmal etti. Endülüs'e büyük bir alim olarak döndü Mursiye'ye yerleşti ve ömrünün sonuna kadar Mursiye câmiinde ders verdi. Büyük bir Muhaddisti. Mursiye'de bir müddet kadılık da yaptı. Fakat ilmi faaliyetlere daha çok vakit ayırabilmek için istifa etti. Kadı İyaz gibi meşhur öğrencileri vardır.

Eserleri :

1- Avâlî

2- Mu'cem

3- et-Ta'likâtü'l-Kübrâ fi'l-Hılâf. (30)

19- Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed Attâb el-Cüzzâmî el-Mâlikî el-Kurtubî (İBNU'L-ATTÂB) (ö. 520 / 1126)

Eserleri :

1- Avâlî

2- Şifâü's-Sudûr fi'z-Zühdî ve'r-Rekâik. (31)

20- Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed en-Nahvî (ö. 540 / 1145). Endülüs Ceyyan da doğdu.

Eseri :

Şerhu Sahîhi'l-Buhârî. (32)

21- Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Abdullah el-Merrî er-Rüştârî el-Lahmî el-Endelûsî. (542/1147) Muhaddis, Rical alimi fakih. el-Meriyye şehrinin düşman tarafından işgali sırasında şehid edildi.

Eserleri :

1- İktibâsu'l-Envâr ve'l-timâsü'l-Ezhâr fî Ensâbi's-Sahabe ve Ruvâti'l-Âsâr.

2-el-A'lâm limâ fi'l-Muhtelif ve'l-Mu'telif li'd-Dârakutnî mine'l-Evhâm.

3- Izhâru Fesâdi'l-İ'tikâd, beyânu sûi'l-i'tikâd (33).

22- **Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî** (İBNU'L-ARABÎ) diye meşhurdur. (543 / 1148).468 de Endülüs'te doğdu.485 / 1092 de babasıyla doğuya ilim tahsili için gitti. Bağdad, Dımaşk, Mısır, Beytu'l-Makdis gibi ilim merkezlerindeki önemli hocalardan ders aldı. Endülüs'ün büyük fakih ve Muhaddislerinden oldu. İşbiliye kadılığı yaptı. Buradan azledilince kendini öğrenci yetiştirmeye ve eser yazmaya verdi. Pek çok meşhur alimin hocasıdır. Fas'ın Adve şehrinde vefat etti.

Eserleri :

1- Şerhu Sahihi'l-Buhârî

2- Şerhu's-sahihayn.

3- Şerhu'l-muvatta. (Kânûnu't-Te'vi'li'l-Kabes fi Şerh-i Muvatta-i Mâlik b.Enes.)

4- Tertîbu'l-Mesâlik fi Şerh-i Muvatta-i Mâlik.

5- Meşâriku'l-Envâr.

6- Ârıdatu'l-Ahvezî fi Şerhi't-Tirmizî (Matbûdur.)

7- Müşkilu'l-Kitab ve's-Sünne

8- Kitâbu'n-Neyyireyn fi's-Sahihayn.

9- Hadîsu'l-İfk

10- el-İnsâf fi mesâili'l-Hilâf.

11- Şerhu Hadîsi'l-Câbir fi's-Şefâa.

12- Şerhu Hadîs-i Ümmü Zer (34).

23- **Ebu'l-Fadl İyaz b.Mûsa b.İyaz b. Amr el-Yahsûbî es-**

Sebtî el-Mâlikî (544 / 1149) Dedesi Endülüs'lüdür. Fas'a gidip Sebte'ye yerleşmiştir. Kadı İyaz b. Musa, Sebte'de 476 / 1083 da doğdu. Endülüs'te bir çok meşhur hocadan ders aldı. Gırnata kadılığı yaptı. Kurtuba'da öğrenci yetiştirdi.

Eserleri :

- 1- eş-Şifâ li ta'rif-i hukûki'l-Mustafa (Matbu)
 - 2- el-İlmâ' (Usûlu Hadis Kitabıdır Matbudur.)
 - 3- Meşâriku'l-Envâr (Sahihayn ve Muvatta'dan derlenmiş hadislerin şerhidir matbudur.)
 - 4- Şerhu Hadis-i Ümmü Zerr.
 - 5- Câmiu't-Târih.
 - 6- el-İkmâl fi Şerhi'l-Müslim (Mâzerî'nin tamamlanmamış " el-Mu'lim " isimli Müslim şerhini tamamlamak için yazmıştır.)
 - 7- Garîbu Hadisi'l-Muvatta ve'l-Buhari ve Müslim.
 - 8- Garîbu's-Şihâb.
 - 9- Meşâhatu'l-kadı İyad (Bu eserde Hadis aldığı hocalardan yüzünün biyografisini ve rivayetlerini vermektedir.)
 - 10- et-Tenbîhâtu'l-Müstenbeta fi şerhi Müşkilâti'l-Müdevvene fi Furû fıkhi'l-Mâlikî.
 - 11- Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik fi zikr-i Fukahâ-i Mezheb-i Mâlik.
 - 12- el-Uyûnu's-Sitte fi Ahbâr-ı Sebte (35).
 - 24- **Ebû'l-Velîd Yusuf b. Abdu'laziz b.Umer el-Lahmî el-Ündî el-Endelüsî** (İBN DEBBAĞ diye meşhurdur.) (546 / 1157)
- Endülüs'ün son Muhaddislerindedir. Hadis ilminde çok büyük bir yeri vardır. İbn Sekre, İbn Attâb, Halef en-Nehhâs gibi pek çok meşhur Muhaddisten Hadis dersi aldı. İbn-i Beşküval gibi meşhur alimler yetiştirdi. Danya kadılığı, Mürsiye hatipliği yaptı.

Eserleri :

1- Kitap fi Müştebihi'l-esmâ ve Müştebihi'n-Nisbe.

2- Reşhatu'n-Nâsîh mine'l-Hadisi's-Sahih (36).

25- **Ahmed b.Ma'd b. İsâ el-Uklişî el-Endelüsî** (550 / 1155)

Eseri :

en-Necem fi Kelâm-ı Seyyidi'l-Arab ve'l-Acem (On bölümdür. Son bölüm dualara dairdir. Afifuddin Said b. Muhammed b. Mesûd el-Kâzerûnî (758 / 1357) tarafından şerh edilmiştir) (37).

26- **Ebu'l-Kâsım Halef b.Abdulmelik b.Mesûd b.Musa** (İBN BEŞKUVÂL) el-Ensârî el-Endelüsî (578 / 1182) Muhaddis ve Tarihçi. (H.494 / 1101) de doğdu. Babasından, Abdurrahman b.İbn Attâb, İbn Rüşd, İbn Ta'rif, Şüreyh b.Muhammed, Ebu Bekr İbnu'l-Arabî gibi meşhur muhaddis ve alimlerden ders aldı. İbn Arabî'ye nâib olarak İşbiliye'nin bazı bölgelerinde kadılık yaptı. Pek çok öğrenci yetiştirdi. 400 den fazla eseri okudu veya isnâd hakkını aldı.

Eserleri :

1- es-Sıla (İbnu'l-Ferâdi'nin Endülüs Tarihine zeyl.)

2- Ğavâ'mızı'l-Esmâi'l-Mübheme (on cüz)

3- Ma'rifetü'l-Ulemâi'l-Efâdıl. (iki cild)

4- Turûku Hadisi'l-Miğfer. (3 cüz)

5- el-Hikâyatu'l-Müstagrebe

6- el-Kurbetu ilellah bi's-Salât alâ nebiyyihi (s.a.m.)

7- Zikru men Rave'l-Muvatta an mâlik (2 cüz)

8- Ahbâru'l-A'meş (3 cüz)

9- Tercemetu'n-Nesâî (1 cüz)

10- Ahbâru'l-Muhâsibî (1 cüz)

11- Ahbâru İsmâil el-Kâdî (1 cüz)

12- Ahbâru İbn Vehb. (1 cüz)

- 13- Ahbâru İbnu'l-mutarraf (1 cüz)
- 14- Kudâtu Kurtuba (3 cüz)
- 15- el-Müselselât.
- 16- Hadisu " Men kezebe aleyye " biturukhi.
- 17- Ahbâru İbnu'l-Mübârek (2 cüz)
- 18- Ahbâru İbn Uyeyne
- 19- Kendisi için bir Mu'cem te'lif ettiği söylenir. Zehebi, eserlerinin sayısını 50 olarak verir (38).

27- Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî (39). el-Hüsâmî el-Malakî. (581 / 1185) Muhaddis, Müfessir, Tarihçi, Dil bilimci. Endülüs alimlerinden Hatib Ebu Muhammed b. el-Hatib Ebu Amr el-Malakî'nin oğludur. İşbiliye'de doğdu. İbnu'l-Arabî, Şureyh b. Muhammed, Abdullah b. Mekkî gibi döneminin meşhur alimlerinden ders aldı. Malaka'da pek çok öğrenci yetiştirdi. Ders vermesi için Merakeş'e çağrıldı. Ve orada 3 sene kaldı. Kadılık da yaptı. Merâkeş'te vefat etti.

Eserleri :

1- er-Ravdu'l-Ünf (Siyere dairdir. 120 kitaptan derlenmiş metinlerde geçen kelimeleri açıklamıştır. Bu kitabı Muhammed b. Ebu Bekr el-Kinânî (Nûru'r-Ravd) ismiyle kısaltmış, Yahya b. Muhammed el-Münâvî esere haşiye yazmıştır.

2- el-A'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâ ve'l-A'lâm.

3- Kitâbu'l-Ferâiz (40).

28-Ebu Abdullah Muhammed b. Huseyn b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Merri ez-Zâhiri. (582 / 1142) Muhaddis. Ebu Ali el-Gassânî, Abdulbâkî b. Muhammed gibi hocalardan ders aldı. Endülüs'ün Meriyye şehrinde vefat etti.

Eseri :

" el-Cem'u beyne's-Sahihayn " (41).

29- **Ebu Muhammed Abdulhak b. Abdurrahman b. Abdullah el-Ezdî el-İşbilî** (İBNU'L-HARRAT diye meşhurdur) (582 / 1186) H.510 da doğdu. Muhaddis, Fakih, Dilbilgini, Hatib. Endülüs'ün, devrindeki Şureyh b. Muhammed, İbn Bercân, İbn Mudîr, Tark b. Yaîş gibi meşhur hocalarından ders aldı. İbn Asâkir gibi meşhurlardan yazışma yoluyla icazet aldı. Zahid ve Vera sahibiydi. Beccâne kadılığı yaptı. Devlet tarafından " Mihne " ye maruz kaldı ve Beccane'de öldü.

Eserleri :

- 1- El-Ahkâmu'l-Kübrâ.
- 2- el-Ahkâmu's-Suğra.
- 3- el-Cem'u beyne's-Sahihayn.
- 4- el-Cem'u beyne kütübi's-Sitte.
- 5- el-Mu'tell mine'l-Hadis.
- 6- Kitabu'r-Rekâik.
- 7- Kitabu'l-Garibeyn.
- 8- el-Hâvî fi'l-Lüğa (18 cild).
- 9- el-Âkibe fi ilmi't-Tezkir (42).

SONUÇ

Hadis ilmi, Doğu İslâm dünyasında H.II.asrın başlarında resmî ve yoğun ilmi faaliyetlere mazhar olmuş ve bu asrın sonlarına doğru pek çok meşhur Hadis kitabı derlenmiştir. H.III.asır ise önceki asrın eserlerinden de istifade edilerek Hadis klasiklerinin yazıldığı dönemdir (43).

Aynı asırlarda Endülüs'ün durumuna baktığımızda Hadis ilminin Endülüs'te H.II.asrın ikinci yarısında ve sonlarına doğru, doğu kökenli veya doğuda ilim tahsil etmiş Muhaddislerce başlatıldığını müşahede etmekteyiz. Endülüs'ün, İslâm coğrafyasına Peygamberimizin irtihalinden bir asra yakın bir süre sonra katıldığını gözönünde bulundurursak, Hadis ilminde Doğudaki seyirden farklı bir seyrin varlığı tabiidir.

Endülüs'teki Hadis ilminin safhalarına iki açıdan bakmak lazımdır :

- 1- Hadis rivayeti (Tahammül ve Edâ) bakımından
- 2- Hadis kitaplarının te'lifi açısından.

Birinci noktadan bakılınca, Endülüs'te ilme zemin olacak bir devletin ve istikrarın kurulmasıyla birlikte Doğuda Hadis ilminin geldiği seviyeden rivayet yönünden aynen istifade edilmiştir. Doğudan Endülüs'e giden veya Endülüs'lü olup Doğuda tahsil yapan muhaddisler Doğudaki meslektaşlarından ilmi seviye bakımından hiç de geri kalmamışlardır. Belki Doğudaki Hadis merkezlerindeki yoğunlukta bir Hadis Rivayeti ve öğretim faaliyeti bulunmayabilir. Bu da, İslâm Dünyasının en uzak noktasındaki ve arada Afrika çölleri ve Akdeniz gibi tabii engeller bulunan bir ülke açısından tabiidir. Hatta bu dezavantajlara rağmen Endülüs'ün ilmi seviyesi takdire şayandır.

Hadis kitabı te'lif etme bakımından meseleye bakılınca Endülüs'e Hadis'in girdiği yıllar Doğu İslâm dünyasında klasik denilebilecek ilk kaynakların yazıldığı yıllardır. Bu yıllarda Endülüs'ün, Hadisin Doğudaki merkezleriyle boy ölçüşmesi zaten beklenemezdi. Hadis ilmine bir asır geriden başla-

yan bir coğrafyanın mensupları, bizzat Hz.Peygamberin coğrafî çevresindeki Hadis ilmını teşekkül ettiren ilim merkezlerinden, ancak istifade edebilirlerdi. Endülüs'e hitap edecek kitaplar yazılamaz mıydı sorusuna ise şöyle cevap verilebilir : Görünen o ki; Endülüs'lü Muhaddisler II.,III.asırlarda kendileri kitap yazma yerine Doğudaki kitapların rivayet hakkını almayı tercih etmişlerdir. Bu çağda tedvin ve tasnif döneminin klasik eserlerini andıran Bâkî b.Mahled'in Müsnedi / Musannefi gibi eserler nadirdir.

Doğuda klasik dönemin sona erip derleme, şerh, kısaltma gibi klasik eserlere dayalı faaliyetlerin yürütüldüğü dönemde yani III.asır sonrası Endülüs'lü muhaddislerin Doğudaki meslektaşlarına paralel telif faaliyetleri yürüttüklerini görürüz. Bu klasik dönem sonrası asırlarda o dönemin seviyesini tutturana pek çok eser, Hadis ilmına Endülüs'lü muhaddislerce kazanılmıştır.

Ayrıca doğuda (Ehl-i Eser) (Ehl-i Hadis) diye nitelenen düşüncenin ilk (Tabii bu ayrımın pratikteki gerçekliği tartışılabilir) mümessili olan İmam Mâlik'in mezhebinin Kuzey Afrika ve Endülüs'te yayılmasında Endülüs'lü muhaddislerin rolü tartışılmaz bir gerçektir.

Fakat ne gariptir ki; Endülüs'te Mâlikî mezhebi, ehl-i Hadis olmayı sanki Zahiriliğe terketmiş, bundan da öte Zahirilikle mücadele ederken bir nevi ehl-i rey pozisyonuna düşmek gibi bir garâbet ortaya çıkmıştır. Doğu İslâm Dünyasında da Mâlikîliğin bir takım değişmeler geçirip geçirmediği ayrı bir araştırma konusudur ama Endülüs'teki Mâlikî-Zâhirî tartışmasının mezhepler tarih ve Sosyoloji açısından incelenmesinin gerekliliğini vurgulamak istiyoruz. Endülüs'teki bu çekişmenin ne kadarını mahalli şartlar belirlemiş, ne kadarı Doğu İslâm dünyasındaki gelişme ve tesirlerin sonucudur şu anda bir şey söylemek için yeterli verilere sahip değiliz.

Bütün bu mülâhazalarla birlikte şu bir gerçek ki; Endülüs Medeniyeti ve

kültürünün yansıttığı göz kamaştırıcı düzeye paralel bir katkı, İslâmî ilimler sahasında da görülmektedir. Özellikle Endülüs halkına takdire şayan bir huzur ve refah ortamı sağlayan bu medeniyetin temelinden Endülüs'lü ilim adamlarının ve bunlara önemli ölçüde zemin hazırlayan Endülüs'lü muhaddislerin payı büyüktür. Onların ilim tahsili için gösterdikleri iştîyâk, azim ve fedakarlık doğudaki İslâmî ilimlerin Endülüs'e taşınmasında önemli belirleyicilerdendir.

İşte doğudan taşınıp Endülüs'te yeniden işlenen ve Endülüs potasında şekillenen ilim, İslâm dünyasının son büyük filozofu ve İslâm alimi İbn Rüşd gibi doğuda ve batıda takdire şayan bir şöret ve otorite kazanan alimlerin yetişmesine yolaçmıştır.

İslâmî ilimlerin müstakil branşlar haline gelmesinden önce " hadis " ve "ilm " kavramları genellikle eşanlamlı olarak kullanılmış ve " Hadis " terimi rivayete dayanan bütün dinî ilimleri ihtiva etmiştir. Bu hisis gözönünde bulundurulursa ilk Endülüs muhaddislerinin aynı zamanda İslâmî ilimleri de Endülüs'e taşıyan kişiler olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

- ATİK**, Kemal, Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri, Erciyes Üniv.İlahiyât Fak.Derg.Sayı: 2, 1985, s.265 v.d.
- FIERRO**, Isabel, The Introduction of Hadîth in al-Andalus, Der Islam, 66/1, 1989, 68-93.
- İBNU'L-FERÂDÎ**, Târîhu'l-Ulemâ ve'r-Ruvât li'l-İlm bi'l-Endelüs, I-II, Kahire, 1408 / 1988, II.Baskı.
- KEHHÂLE**, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifin, I-XV, Beyrut-tsz.
- KETTÂNÎ**, Muhammed b.Ca'fer, er-Risâletu'l-Mustatrafe li Beyân-i Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe, İstanbul-1986.
- KOÇYİĞİT**, Talat, Hadis Tarihi, Ankara, 1977.
- ZEHEBÎ**, Şemsuddîn Ebû Abdillâh, Tezkiratu'l-Huffâz, I-IV+II, Beyrut 1956.
- ZİYA PAŞA**, Endülüs Tarihi, I-IV, İstanbul-1304.

DİPNOTLAR

- 1- 16 Mart 1993 Gevher Nesibe Tıp Günleri İbn Rüşd kongresine bild. olarak sunulmuştur.
- 2- Dr.Kemal Atik, Endülüs ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri, E.Ü.İlah.Fak.Derg.sayı 2, 1985, sh.265 vd.
- 3- Fierro, Isabel, The Introduction of Hadıth in al-Andalus, Der Islam, 66/1, 1989, 68-93 s.70.
- 4- Fierro, a.g.m., 70 v.d.
- 5- Fierro, a.g.m., 72-3.
- 6- İbnu'l-Feradî, Târihu'l-ulemâ ve'r-Ruvât li'l-ilm bi'l-Endülüs, Kahire, II.Baskı 1408 / 1988, I-II, 1 / 182 Nr.458.
- 7- A.g.e., 1 / 183.
- 8- Fierro, 74.
- 9- İ.Feradî, 1 / 387.
- 10- İ.Feradî, 1 / 387.
- 11- İ.Feradî, 1 / 176.
- 12- İ.Feradî, 1 / 107 Nr.283; Zehebî, Tezkira, 2 / 184-5; Kehhâle, M.Müellifin, 3 / 54, İ.Fierro, a.g.m.78.Ayrıca bkz: 45 nolu dipnot, GAS, I, 152-3.
- 13- İbnu'l-Feradî, 2 / 16 Nr.1134, İ.Fierro, a.g.m., 82
- 14- İbnu'l-Feradî, 2 / 75 Nr.1306; Kehhale, M.Müellifin, 12 / 94.
- 15- İbnu'l-Feradî, 1 / 119 v.d.
- 16- A.g.e., 1 / 402-403.
- 17- Kettâni, er-Risaletül-Müstatrafe, 155.
- 18- İbnu'l-Ferâdî, 1 / 52-3; Kettanî, R.Müstatrafe, 30.
- 19- İbnu'l-Feradî, 1 / 406 Nr.1070; Kettanî A.g.e.25,27, Kehhale, 8 / 95.
- 20- İ.Feradî, 1 / 163-4; Kehhale, 4 / 107; Zehebi, Tezkira, 3 / 1025.
- 21- Zehebi Tezkira, 3 / 1061; Kettani 58, 105; Kehhale, 5 / 186.
- 22- Bakınız Bibliyografya kısmı.
- 23- Zehebi, Tezkira, 3 / 1076-7; 118, 120,
- 24- Kettânî, 209; Kehhâle, 12 / 99.
- 25- Zehebi, Tezkira, 1146-1155; Kehhâle, 7 / 16.

- 26- Zehebî, Tezkira, 3 / 1128; Kettânî, 15, 46, 56, 117, 121, 128, 195, 197, 203; Kehhâle, 13/315.
- 27- Zehebî, Tezkira, 3 / 1178-1183; Kettânî, 207.
- 28- Zehebî, Tezkira, IV, 1218-1222; Kettânî, 173, Kehhâle, 11 / 122.
- 29- Zehebî, Tezkira, 4 / 1233-5; Kettânî, 118, 208; Kehhâle, 4 / 44.
- 30- Zehebî, Tezkira, 4 / 1253-5; Kettânî, 165; Kehhâle, 4 / 56.
- 31- Kettânî, 165; Kehhâle, 5 / 184.
- 32- Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, İstanbul-1304, I-V, 4 / 30.
- 33- Zehebî, Tezkira, 4 / 1307-8; Kettânî, 115; Kehhâle, 6 / 90.
- 34- Zehebî, Tezkira, 4 / 1294-8.
- 35- Zehebî, Tezkira, 4 / 1304-7; Kettânî, 106, 141, 143, 157; Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, 4 / 33; Kehhâle, 8 / 16.
- 36- Zehebî, Tezkira, 4 / 1310-1312; Kehhâle, 13 / 309
- 37- Kettânî, 112
- 38- Zehebî, Tezkira, 4 / 1339-41; Kettânî, 95, 122.
- 39- Süheyl, Endülüs'te Malaka yakınında bir beldenin adıdır.
- 40- Zehebî, Tezkira, 4 / 1348-50; Kettânî, 107.
- 41- Kettânî, 173; Kehhâle, 9 / 232-3.
- 42- Zehebî, Tezkira, 4 / 1350-2; Kettânî, 173, 178, 179, 180; Kehhâle, 5 / 92.
- 43- Geniş bilgi için bakınız, Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, 113-268.